

BOGDAN ĆOSIĆ

NEKI AKTUALNI PROBLEMI SVJETSKOG TRŽIŠTA

1. Svjetsko tržište danas

Problemi svjetskog tržišta odražavaju u najpotpunijoj mjeri sva zbivanja u svjetskoj ekonomiji. Zbog toga oni spadaju u najinteresantnija i najvažnija pitanja međunarodne ekonomske problematike. U sadašnjoj etapi razvoja svjetskih proizvodnih snaga, svjetsko tržište i njegovi problemi su posebno interesantni. Ovo radi brzih promjena koje se događaju u suvremenoj proizvodnji i u suvremenim međunarodnim ekonomskim i političkim odnosima. U svojem sistemu političke ekonomije, Marx je važno mjesto poklanjao svjetskom tržištu, smatrajući ga totalitetom kapitalističke proizvodnje. Osnovno za Marxovo shvaćanje svjetskog tržišta jeste da on smatra da je svjetsko tržište funkcija kapitalističke proizvodnje, kao i njezin preduvjet. »Svjetsko tržište je osnova i životna atmosfera kapitalističkog načina proizvodnje«.¹ Za ekonomski razvoj svake zemlje svjetsko tržište ima izvanredan značaj. Danas nema, a niti može biti zemlje u svijetu, koja bi makar i na kraće vrijeme mogla biti izolirana od svjetskog tržišta, a da se to negativno ne odrazi na njezin ekonomski razvitak.

U suvremenim uvjetima dolazi do veoma značajnih promjena na svjetskom tržištu. Osnovna promjena se ispoljava kao pojava razaranja svjetskog tržišta kapitalizma, odnosno svjetskog ekonomskog sistema kapitalizma. Ovo tržište se raspada radi toga jer se raspadaju temelji na kojima je ono bilo formirano. Ovime se ne tvrdi da kapitalističko svjetsko tržište više ne postoji. Time bi odricali postojanje kapitalističke robne proizvodnje, što bi bio apsurd. Želimo istaći činjenicu, koja je evidentna, da se kapitalističko svjetsko tržište, kao poluga svjetskog ekonomskog sistema kapitalizma raspada, a time i čitav taj sistem. Elementi raspadanja svjetskog ekonomskog sistema kapitalizma su očiti, i shvaćamo ih kao jedinstveni dijalektički proces, koji se događa, kako unutar kapitalističkih ekonomija pojedinih zemalja, tako i kao proces rušenja imperijalizma, kroz raspadanje kolonijalizma, kroz

¹ Marx, Kapital III, str. 82.

ubrzani razvoj nerazvijenih zemalja, kroz mijenjanje ekonomskih odnosa među razvijenim i nerazvijenim zemljama, te kao pojavu sve jasnijeg uviđanja potrebe o promjeni odnosa između zemalja različitog nivoa ekonomskog razvoja. Sve više prevladava mišljenje, da zasnivanje ekonomskih odnosa među zemljama različitog nivoa razvitka ne može isključivo biti na bazi djelovanja zakona vrijednosti na svjetskom tržištu, već se u tim odnosima probijaju nove pojave. Ekonomska pomoć, krediti pod povoljnijim uvjetima, oslobađanje od carina i drugih ograničenja i diskriminacija u vanjskoj trgovini i slično, osnovni elementi su novih odnosa. Moramo odmah napomenuti, da su ovo samo **elementi** novih odnosa i da još uvijek postoje veoma jake snage koje djeluju u suprotnom pravcu, čak i među ekonomistima.² Raspadanje jedinstvenog svjetskog kapitalističkog tržišta prati i nastanak nezavisnih nacionalnih ekonomija, koje teže da se ubrzano razvijaju. Osnovni metod njihovog razvoja jeste industrijalizacija, koja sama od sebe dovodi do promjena na svjetskom tržištu.³ Ne treba ni spominjati da razvoj socijalističkih zemalja čini glavni udarac svjetskom sistemu kapitalizma. No, ovime na ovom mjestu želimo istaći i to da razvoj socijalističkih zemalja promatramo kao jedan od elemenata nicanja i razvoja novih ekonomskih odnosa na svjetskom tržištu, ekonomskih odnosa koji su se najdalje razvili, ili koji bi trebali da se najdalje razvijaju. To znači da pored razvoja socijalističkih zemalja, pod elementima novih ekonomskih odnosa na svjetskom tržištu podrazumijevamo isto tako i promjene koje se dešavaju unutar kapitalističkih zemalja (država tu preuzima značajnu ulogu), kao i one promjene koje se dešavaju u najvećem dijelu zemalja u razvoju, bez obzira kakav oblik društvenog uređenja one danas izgrađuju. Od presudnog je značaja, da one ubrzano razvijaju svoje proizvodne snage. A razvoj proizvodnih snaga u suvremenoj epohi traži promjenu postojećih društvenih odnosa. Jednako se ta zakonitost odnosi, kako na nacionalnu ekonomiju, (državni kapitalizam je npr. izraz te zakonitosti), tako i u međunarodnim ekonomskim odnosima, koji se ispoljavaju preko svjetskog tržišta.

Iz ovoga se daje zaključiti da su odnosi između razvijenih i nerazvijenih zemalja sadržaj suvremenog problema ekonomskih

² Vidjeti Haberler, *L'échange international et développement économique*, Institut pour développement économique Banque internationale pour reconstruction et le développement Paris, 1963, zatim profesor Viner, *Commerce international et développement économique*, u izdanju iste ustanove, Paris, 1963.

³ Do ovakvog zaključka navodi nas pojava da npr. ubrzana industrijalizacija nerazvijenih zemalja dovodi do promjena na svjetskom tržištu. Dolazi do pojave povećanog uvoza industrijske opreme i drugih sličnih proizvoda, dok u isto vrijeme opada izvoz primarnih proizvoda, koje se sve više koriste za nacionalnu industriju. Osim toga već sada se postavlja kao neodložni zadatak izvoz industrijskih proizvoda iz nerazvijenih zemalja.

odnosa nacionalnih ekonomija uopće. To su ujedno ključni odnosi na svjetskom tržištu u sadašnjoj etapi razvoja proizvodnih snaga. Oni se danas oštrije postavljaju nego u doba kada su nerazvijene zemlje dobivale karakter sirovinskih i agrarnih dobavljača industrijski razvijenih zemalja. To je za onaj period ljudske historije bilo »normalno«. Marx na jednom mjestu kaže da bez ropstva ne bi bilo pamuka, a bez pamuka ne bi bilo ni moderne mašinske industrije. Jer uspostavljanje svjetskog tržišta značilo je postizanje specijalizacije rada, pojeftinjenje proizvodnje, što je omogućavalo dalji razvoj proizvodnih snaga. Takva specijalizacija u međunarodnim razmjerima značila je stvaranje sasvim određenog oblika međunarodne podjele rada, koja je bila karakteristična za taj period razvoja svjetskih proizvodnih snaga. U tome procesu je ona nacionalna ekonomija koja je postigla preimučstvo u razvoju proizvodnih snaga odlučujuće utjecala na stvaranje međunarodne podjele rada. To je bio slučaj najprije s Engleskom. Ali razvoj kapitalizma ide neravnomjerno. Taj zakon neravnomjernog razvitka, kojeg je formulirao Lenjin, i danas se ostvaruje u kapitalizmu. Njegov sadržaj je u tome da se stalno na svjetskom privrednom kormilu smjenjuju pojedine zemlje. U posljednjim decenijama na čelu kapitalističkog razvitka nalaze se SAD, ali u posljednjim godinama ovaj zakon se manifestira tako, da ne dolazi do smjene na vrhu kapitalističkog razvitka, već dolazi do promjena stope razvoja pojedinih zemalja, u razvoju njihove vanjske trgovine, izvozu kapitala itd. No općenito se može kazati da je kapitalizam stvarao takvu međunarodnu podjelu rada, koja je odgovarala najrazvijenijoj zemlji (zemljama), tj. onoj koja je imala najrazvijenije proizvodne snage. Jeftinoća proizvoda i razvijena saobraćajna sredstva omogućavala su ovim zemljama da razviju proizvodnju preko svojih nacionalnih potreba, tj. proizvodnju za svjetsko tržište, odnosno za široki krug zemalja. Ovakva međunarodna podjela rada nosila je kapitalističko obilježje, ona je bila **kapitalistička** međunarodna podjela rada. U njoj je sadržan zakon robne proizvodnje, u čijoj osnovi je zakon vrijednosti. Isto onako kao što je u unutrašnjoj ekonomiji razorno djelovala na naturalnu proizvodnju, pretvarajući seljaka u proletera ili u proizvođača sirovina za industriju, potčinjujući na taj način selo gradu, kao što je to Mart isticao, kapitalistička proizvodnja je razorila naturalnu privredu nerazvijenih zemalja, pretvorivši ih u dobavljače sirovina i poljoprivrednih proizvoda, u puke privjesne razvijenih privreda metropola. To je bilo polje djelatnosti krupne mašinske industrije razvijenih zemalja, zahvalno polje eksploatacije od strane kapitala razvijenih zemalja. Da bi se ovo postiglo bilo je neophodno da se proizvodne snage razviju do određenog nivoa. Od te činjenice se mora polaziti u analizi svjetskog tržišta, i odnosa u njemu. Jer, kako god je razvoj proizvodnih snaga doveo do stvaranja ovakve međunarodne kapitalističke podjele rada, danas je sve više elemenata, koji govore u prilog tezi da savremeni razvoj

proizvodnih snaga radi na rušenju takve podjele rada i na stvaranju nove međunarodne podjele rada. Razvoj proizvodnih snaga doveo je do uspostavljanja takvih odnosa na svjetskom tržištu, koji su značili eksploataciju nerazvijenih zemalja od strane razvijenih. Suvremeni oblik razvoja proizvodnih snaga, čija podloga je suvremena naučno-tehnička revolucija teži k ukidanju tih odnosa na svjetskom tržištu, a time i postojanja međunarodne eksploatacije. Jer dalja egzistencija takvih odnosa čini kočnicu razvoja cjelokupnih svjetskih proizvodnih snaga, pa i onih u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama.⁴ Danas se postavlja kao opći imperativ potreba mjenjaanja ekonomskih odnosa na svjetskom tržištu i malo je onih ekonomista i u krilu suvremene buržoaske političke ekonomije koji bi tu potrebu otvoreno poricali. To naravno, ne znači da takvih i nema, neke smo već spomenuli, ali je sve veći broj onih koji otvoreno ističu potrebu promjena tih odnosa.⁵ Međutim, mora biti jasno da dok god je kapitalizam kapitalizam, stalno će postojati tendencije hegemonizma, nametanja neravnopravnih ekonomskih i drugih odnosa i eksploatacije koja će se ispoljavati, sad na ovaj, sad na onaj način. Metodi su već dobro poznati, oni ne isključuju ni oružane sukobe ako je potrebno, tj. ako je to u interesu kapitala. Značajno je da razvoj proizvodnih snaga pred međunarodnu zajednicu postavlja potrebu promjene odnosa na svjetskom tržištu, slično kao i unutar pojedinih zemalja. Već je Marx detaljno analizirao utjecaj razvoja proizvodnih snaga na međunarodne ekonomske odnose. On je utvrdio da je podloga stvaranja kapitalizma, nacionalnog, a potom i svjetskog tržišta, bila prva industrijska revolucija, odnosno pojava stroja, kao osnove prve industrijske revolucije. On je taj proces opisao na ovaj način: »Dok se strojni sistem u nekoj industrijskoj grani širi na način tradicionalnog zanata ili manufakture, njegov uspjeh je tako siguran, kako što bi bio siguran uspjeh, recimo vojske naoružane puškama ostragušama protiv vojske naoružane lukovima. Ovaj period kada stroj sebi tek osvaja polje rada, od odlučne je važnosti zbog izvanrednih profita kojih proizvodnju on pomaže. Ovi profiti ne samo da sami po sebi sačinjavaju izvor ubrzane akumulacije, nego privlače u povlašćenu oblast proizvodnje i veliki dio dodatnog društvenog kapitala koji se neprestano stvara i teži da se plasira. Posebne prednosti prvog herojskog perioda neprestano se ponavljaju u onim granama proizvodnje u koje se strojevi tek uvode. Ali čim se tvornički sistem do izvjesne mjere proširi i dostigne neki određeni nivo zrelosti, naime čim se njegova tehnička podloga, strojevi, počnu proizvoditi po-

⁴ Vidjeti J. Stanovnik, *Zemlje u razvoju u svjetskoj privredi*, Zagreb 1965. izd. Informator.

⁵ Najpoznatiji pristaše promjena ovih odnosa su Singer, Gelenson, Liebenstein, Hirschman, donekle Myrdal, Waelbroeck i neki drugi. Međutim kod ocjene ovih autora moramo biti oprezni i odmjereni.

moću strojeva, čim se revolucionira vađenje uglja i željeza, kao i prerada metala i transport; uopće, čim se uspostave opći uvjeti proizvodnje koji odgovaraju krupnoj industriji, dobija ovaj način rada **elastičnost, sposobnost da se naglo u skokovima širi** (podcrtao Marx), ogranicenu jedino sirovinama i tržištem. Strojevi su s jedne strane neposredni uzrok umnožavanju sirovina, kao što je npr. stroj za čišćenje pamuka povećao proizvodnju pamuka. S druge strane jeftinoća strojnih proizvoda i revolucionirani transport i saobraćaj jesu oružje za osvajanje stranih tržišta. Upropašćavajući zanatsku proizvodnju tih zemalja, **strojni način rada** (podcrtali mi) pretvara ih prinudnim putem u polja za proizvodnju njegovih sirovina. Tako je Istočna Indija bila prisiljena da za Veliku Britaniju proizvodi pamuk, vunu, jutu, konoplju, indigo itd. Trajna »prenaseljenost« radnika u zemljama krupne industrije izvanredno ubrzava iseljavanje i kolonizaciju stranih zemalja, koja se pretvaraju u plantaže sirovina za maticu zemlju, kao što je Australija npr. postala dobavljač vune za Englesku. Stvara se nova internacionalna podjela rada koja odgovara novim sjedištima strojnog rada i koja jedan dio zemljine kugle pretvara u prvenstveno poljoprivredno polje proizvodnje, a drugi dio u prvenstveno industrijsko polje.⁶ Marx kaže da je ekonomski razvitak SAD također bio proizvod evropske, odnosno engleske krupne industrije. On je npr. smatrao da su SAD još u 1866. godini, dakle kada su već bile dostigle visok stupanj ekonomskog razvoja, bile u kolonijalnom odnosu prema Velikoj Britaniji. Engels je uz IV izdanje I toma Kapitala primjetio da premda su od tada (1866. g.) postale druga industrijska sila svijeta, da još uvijek nisu bile sasvim izgubile svoj kolonijalni karakter.⁷ Marx, je svoju tvrdnju potkrepio statističkim podacima iz kojih se vidi stalno rastuća tendencija povećanja kretanja izvoza sirovina iz SAD u Veliku Britaniju. Iz ovoga se vidi da je za Marxa izvoz sirovina, dakle izvoz proizvoda niže faze obrade osnova za uspostavljanje zavisnog odnosa, odnosno eksploatacije. Posljedica stvaranja međunarodne podjele rada tj. svjetskog tržišta bila je od odlučujuće važnosti za razvoj svih zemalja u svijetu. Ona je u prvom redu podjelila svijet, generalno rečeno, na dvije grupe zemalja. Razvijene zemlje su ovom podjelom dobile novo polje djelovanja, nove mogućnosti za akumulaciju kapitala, veće mogućnosti za ulaganje u postojani kapital, da u isto vrijeme ne padne profitna stopa, pa i da ne dođe do same krize. Stvaranje velikog proširenog tržišta moralo bi se povoljno odraziti na sve zemlje u njemu. Teško je, međutim, da bi se to moglo kazati za nerazvijene zemlje. Premda je bez sumnje došlo do određenog razvoja u tim zemljama, ipak moramo konstatirati, da je kapitalistička međunarodna podjela rada stalno uspjevala da zadrži razvoj proizvodnih snaga u nerazvijenim zemljama na nižem nivou. Ona je to postizala stvaranjem

⁶ Marx, Kapital I, str. 388—9

određenog tipa ekonomije u kojoj je to bilo moguće. Upravo jedan od zadataka nerazvijenih zemalja i cjelokupne svjetske zajednice jeste u tome da se prevlada takav tip ekonomije, da se izvrši određena diversifikacija ekonomije, proizvodnje, izvoza u prvom redu. Stvaranje kapitalističke međunarodne podjele rada je osnova eksploatacije nerazvijenih od strane razvijenih. Jer na svjetskom tržištu susreću se zemlje različitog nivoa privrednog razvitka, koje imaju različite proizvodne i društvene uvjete proizvodnje. To znači da robe koje dolaze iz tih ekonomija na svjetsko tržište imaju u sebi sadržane različite količine rada. Ili, drugačije rečeno isto radno vrijeme u jednoj ili u drugoj zemlji bit će opredmećeno u različitim količinama roba. Marx je smatrao da do toga dolazi iz dva razloga: zbog intenzivnosti i produktivnosti rada.⁸ Jer na tržištu će svi proizvodi iste vrste i kvalitete imati istu tržišnu vrijednost, koja će odstupati od njihovih individualnih vrijednosti i to u najvećem broju slučajeva. Ali razvoj proizvodnih snaga vodio je već u okviru samog kapitalizma do promjena na svjetskom tržištu. To je Lenjin objasnio u svojim radovima o imperijalizmu. To je pojava monopolističkog kapitalizma, koji deformira zakone svjetskog tržišta klasičnog kapitalizma kojeg je Marx proučavao. »Monopolistički savezi kapitalista, karteli, sindikati, trustovi, prije svega dijele među sobom unutrašnje tržište, uzimajući u svoje ruke, više ili manje potpuno, proizvodnju neke određene zemlje.⁹ Ali je u kapitalizmu unutrašnje tržište neizbježno povezano s vanjskim. Kapitalizam je odavno stvorio svjetsko tržište. I, ukoliko je rastao izvoz kapitala i na sve moguće načine širile se inozemne i kolonijalne veze i »sfere utjecaja« najkrupnijih monopolističkih saveza, stvar je »prirodno« dovodila do svjetskog sporazuma među njima, do stvaranja međunarodnih kartela.«¹⁰ Ovo treba imati u vidu kada se proučavaju suvremeni fenomeni u kapitalističkoj privredi. Lenjin je tu pojavu nazvao »novim stupnjem svjetske koncentracije kapitala«, ili »super-monopol«.

2. Značaj sirovina za metropole

U nastavku ćemo analizirati jedan problem koji je od izvanredne važnosti za kapitalističku proizvodnju i za kapitalističko svjetsko tržište. Već smo napomenuli da je Marx smatrao da krup-

⁷ Marx, Kapital I, str. 389, fusnota

⁸ Vidjeti o tome tumačenje Marxa u J. Vilfan, Teoretske postavke problema ekonomske nerazvijenosti. Naša stvarnost No 6/1958., Beograd.

⁹ Ova pojava se od doba Lenjina još više pojačala, tako da danas svega nekoliko kompanija njih desetak, najviše stotinjak gospodare cjelokupnom nacionalnom ekonomijom pojedinih kapitalističkih zemalja

¹⁰ Lenjin, Imperijalizam, kao najviši stadij kapitalizma, Naprijed, Zagreb, 1958. g., str. 74.

noj industriji jedine smetnje u njezinom daljnjem razvoju mogu biti usko tržište i **ograničeni izvori sirovina**. Borba za kontrolu izvora sirovina bila je osnovna poluga stvaranja kapitalističke međunarodne podjele rada, i samog prelaza kapitalizma slobodne konkurencije u imperijalizam. Marx je, kako je poznato, problemu sirovina u procesu kapitalističke reprodukcije posvećivao posebnu pažnju.¹¹ Odgovor na pitanje o ekonomskom značenju sirovina za kapitalističku reprodukciju može nam pomoći da odgovorimo na pitanja koja su vezana uz postojanje međunarodne eksploatacije. Jer, proizvodnja sirovina za kapitalističko svjetsko tržište je organizirana na takav način, da je ona značila eksploataciju jednih zemalja od strane drugih, na bazi niže produktivnosti rada ekonomija koje pretežno proizvode sirovine. Odgovor na pitanje problema sirovina na svjetskom tržištu može nam pomoći također da ocjenimo teorije nekih suvremenih građanskih ekonomista koji tvrde da je i dosadašnja praksa tržišta pogodovala ekonomskom razvitku svih zemalja u svjetskoj trgovini, i da nije bilo eksploatacije.¹²

Može se slobodno reći da je pitanje proizvodnje i dobave jeftinih sirovina osnova kapitalističke reprodukcije. Ekonomski značaj sirovina za kapitalističku proizvodnju sastoji se u tome što cijena sirovina utječe na profitnu stopu. Marx je ustanovio ovaj »opći zakon«, kako on kaže, za odnose između cijena sirovina i profitne stope: »Pri inače jednakim okolnostima profitna stopa stoji u obratnom omjeru prema veličini vrijednosti sirovine.«¹³

¹¹ Posebno Marx analizira utjecaj sirovina na profitnu stopu. Vidjeti, Kapital III, str. 77—82, izdanje u Zagrebu, 1949. g. Isto tako Lenjin npr. u »Imperijalizmu«, str. 91—92, izdanje »Naprijed«, 1958. g. govori o važnosti sirovina za kapitalističku proizvodnju i o aktivnosti monopola na tom području. Sirovine su po Lenjinu bile jedan od glavnih razloga za osvajanje kolonija (str. 92).

¹² Tako npr. misli profesor Haberler u cit. radu na str. 16 i sl. On smatra da sve zemlje koje učestvuju u međunarodnoj razmjeni imaju od toga jednake koristi i da ni jedna nije eksploatirana, jer da »vanjska trgovina pogoduje ekonomskom razvitku«. Njegovo mišljenje nije puno evoluiralo od teorije »slobodne trgovine«, premda je ova teorija već oštro kritikovana od strane pojedinih buržoaskih ekonomista, počam od F. Lista pa dalje. Autor je ipak i to pred funkcionerima Narodne banke Egipta, izjavio da je marksistička teorija vanjske trgovine, koja se zasniva na postavci da su pojedine nacionalne ekonomije stalno podvrgnute eksploataciji na svjetskom tržištu, netočna. On je naveo da nerazvijene zemlje imaju četiri vrste koristi od vanjske trgovine: 1. međunarodna trgovina dozvoljava svakoj zemlji da uveze kapitalna dobra svih vrsta za kojim ona ima potrebe u svojem ekonomskom razvoju. 2. putem međunarodne trgovine vrši se izmjena naučnih misli, tehnologije, stručnih kadrova, organizacije rada. 3. međunarodna trgovina posebno pogoduje kretanju kapitala iz industrijskih u nerazvijene zemlje. 4. slobodna međunarodna trgovina je osnovni oblik borbe i ograničavanja djelovanja monopola i garancija za razvoj zdrave konkurencije.

¹³ Marx, Kapital III, str. 83

To znači da kada cijena sirovina raste dolazi do izražaja tendencija jačeg i bržeg opadanja profitne stope. Obrnuto, kada cijena sirovina pada postoji tendencija rasta profitne stope, naročito zbog toga što istovremeno s padom cijena sirovina nemamo tendenciju proporcionalnog pada cijena gotovih proizvoda. Dapače u zadnjim decenijima opažamo da cijene gotovih proizvoda i dalje rastu, dok cijene sirovina padaju. To posebno govori o značaju sirovina za profitnu stopu, kao i o različitom položaju zemalja koje proizvode gotove proizvode i zemalja koje proizvode sirovine.¹⁴ Značaj sirovina za profitnu stopu sastoji se u tome, što profitna stopa zavisi od mase viška vrijednosti (u pravnoj proporciji) i od mase predujmljenog kapitala (postojanog i promjenljivog) u nepravnoj proporciji. No, kako kaže Marx, glavni dio postojanog kapitala upravo se sastoji u sirovini. Varijacije koje se događaju u vrijednosti sirovine, uvijek će pogađati profitnu stopu, pa čak i onda kada stopu i masu viška vrijednosti ostavljaju netaknutu, ističe Marx. Zato on i navodi da »profitna stopa može biti veoma različita prema tome da li je sirovina jeftinija ili manje jeftina.«¹⁵ U vezi s time nameće nam se evidentan zaključak da je u odnosima razmjene sirovina i industrijskih proizvoda sadržana mogućnost eksploatacije nerazvijenih od strane razvijenih zemalja. Saobrazno tome, borba za kontrolu sirovina, za raspolaganje s njihovim izvorima postaje vitalno pitanje kapitalističke proizvodnje. Kontrola i raspolaganje izvorima sirovina sačinjavaju mogućnosti da se određene poteškoće u vlastitoj ekonomiji razvijenih zemalja prebace na tuđa leđa. Od toga zavisi u velikoj mjeri konkurentna sposobnost razvijenih kapitalističkih zemalja, njihova ekonomska i politička moć. U tome smislu možemo i shvatiti slijedeće Lenjinove riječi: »Što je viši razvitak kapitalizma, što se jače osjeća nedostatak sirovina, što je oštrija konkurencija i potjera za izvorom sirovina po cijelom svijetu, time je ogorčenija borba za sticanje kolonija.«¹⁶ Posjedovanje izvora sirovina je isto što i posjedovanje prirodne prednosti kapitala, koja predstavlja elemenat određivanja profitne stope, nezavisno od toga da li je cijena radne snage visoka ili niska. Niska cijena sirovina veoma je važna za industrijske zemlje, jer sirovine sačinjavaju glavni dio postojanog kapitala odnosno zajedno s promjenljivim kapitalom odlučujući dio opticajnog kapitala pa je kolebanje njihovih vrijednosti od odlučujućeg značaja za masu

¹⁴ Količina finalnih proizvoda koja bi se mogla kupiti za određenu količinu sirovina stalno opada. Ako uzmemo 1876—80 kao 100%, onda je količina finalnih proizvoda koja se može kupiti za određenu količinu sirovina opala u 1901—05 na 84,6%, u 1921—25 na 67,3%, u 1936—38 na 64,1%. (Vidjeti UN, »Pos-war Price Relations in Trade underdeveloped Between and Industrialised Countries«, Document E/CN, od 5. februara 1949.

¹⁵ Marx, Kapital III, str. 77

¹⁶ Lenjin, Imperijalizam, op. cit. str. 81

viška vrijednosti i za prosječnu profitnu stopu. Promjena cijena sirovina može djelovati na masu **radnika** koju neki kapital zapošljava. Marx o tome kaže slijedeće: »... moglo bi se dogoditi da pri nepromjenjenoj stopi viška vrijednosti neki kapital uposli uvećan ili smanjen broj radnika uslijed sužavanja ili širenja koje bi kod njega izazvala kolebanja cijena sirovina«. ¹⁷ Utjecaj sirovina na proizvodnju sastoji se u tome što njezina vrijednost odjednom ulazi u vrijednost proizvoda, dok vrijednost stalnog kapitala ulazi samo u srazmjernom dijelu, postepeno. »Iz ovoga slijedi«, kaže Marx, »da na cijenu proizvoda u mnogo višem stupnju utječe cijena sirovog materijala nego cijena stalnog kapitala, ma da se profitna stopa određuje cjelokupnom sumom vrijednosti primijenjenog kapitala, svejedno koliko se od njega potrošilo ili nije potrošilo.« ¹⁸ I ne samo to, već »rastuća proizvodna snaga rada se izražava upravo u omjeru u kojem veća količina sirovine usisava neku određenu količinu rada, dakle u rastućoj masi sirovine koje se npr. za jedan radni sat pretvara u proizvod, prerađuje u robu. Prema tome, razmjerno razvijanju proizvodne snage rada, vrijednost sirovine sačinjava stalno rastući sastavni dio vrijednosti robnog proizvoda, ne samo zato što ona sva ulazi u njega, nego zato što se u svakom alikvotnom dijelu cjelokupnog proizvoda postojano smanjuje i onaj dio koji sačinjava rabaćenje mašinerije, kao i onaj što ga sačinjava novododani rad.« ¹⁹ »Otuda je razumljiva velika važnost koju za industriju ima ukidanje ili smanjivanje carine na sirovine.« ²⁰ Marx je nadalje smatrao da »dizanje cijene sirovine može potkresati ili ukočiti čitav proces reprodukcije ako cijena dobivena prodajom roba ne dostigne da nadoknadi sve elemente robe; ili ako onemogućiti da se proces produži u stupnju odgovarajućem njegovoj tehničkoj osnovi, tako da bude zaposlen samo jedan dio strojeva, ili pak da svi strojevi ne budu mogli raditi puno uobičajeno vrijeme«. ²¹

Sirovine igraju glavnu ulogu u pojeftinjenju elemenata postojećeg kapitala, a to je kako nam je poznato jedan od prvih elemenata kao tendencija protudjelovanja obaranju profitne stope. To znači da su sirovine važan element za prebrođavanje poteškoća na koje nailazi kapitalistička privreda u svom cikličkom kretanju. Djelovanje sirovina na profitnu stopu sastoji se u slijedećem: Profitna stopa je

$$pf' = \frac{m}{K}, \text{ odnosno } pf' = \frac{m}{c + v} \quad (1)$$

¹⁷ Marx, Kapital III, str. 77

¹⁸ Marx, op. cit. str. 80

¹⁹ Marx, op. cit. str. 80—81

²⁰ Marx, op. cit. str. 79

²¹ Marx, op. cit. str. 81

to sve ono što prouzrokuje promjenu u veličini c , a stoga i K , isto tako izaziva promjene u profitnoj stopi, pa čak i onda kada m i v , kao i njihov međusobni odnos ostaju nepromijenjeni. Marx, je na više mjesta isticao da je sirovina jedan od glavnih elemenata postojanog kapitala, čak i tamo gdje ne ulazi kao glavni dio u proizvod, ulazi u vrijednost stroja, jer i vrijednost stroja ovisi o vrijednosti sirovina, pa stoga, kolebanja njene cijene pro tanto utječu na profitnu stopu« (Marx). Uzmimo ovaj primjer: Ako u nekom kapitalu K , od 12.000 imamo $C = 10.000$, a $V = 2.000$. Pri stopi viška vrijednosti od 100%, profitna stopa će iznositi:

$$pf' = \frac{m}{K} = \frac{2.000}{12.000} = 16,6\% \quad (2)$$

Ako se dogodi da cijena sirovina, koja je sadržana u C , na primjer u vrijednosti od 9.000, padne na 8.000, onda će pro tanto uz ostale nepromijenjene uvjete porasti profitna stopa i iznositi će 18,1%. Ako naprotiv cijena sirovina poraste na recimo 10.000, onda će profitna stopa srazmjerno pasti i iznositi će 15,3%. Iz toga možemo zaključiti da cijena sirovine utječe na profitnu stopu i onda kada svi ostali elementi ostaju nepromijenjeni.

Opći izraz za padajuću profitnu stopu mogli bismo označiti ako promjenu cijene sirovine označavamo sa x ,

$$pf' = \frac{m}{(c + x) + v} \quad (3)$$

odnosno, ako profitna stopa raste, onda dobivamo ovaj izraz:

$$pf' = \frac{m}{(c - x) + v} \quad (4)$$

Iz ove kratke analize mogli bismo zaključiti da je za kapitalističku proizvodnju od izvanredne važnosti dobivanje sirovina iz nerazvijenih zemalja na osnovu niskih nadnica, jer to utječe na kolebanje profitne stope, time što odlučno smanjuje vrijednost postojanog kapitala koji se predjmljuje za sirovine. **Time se konačno postiže kontrola nad svjetskim tržištem uopće.** U tome je i smisao napora da se neke prirodne sirovine zamjene jeftinijim, sintetičkim materijalima. No, u svakom slučaju mi smo sada u mogućnosti da i s ovoga aspekta sagledamo položaj nerazvijenih zemalja.

3. Svjetsko tržište i ekonomska integracija

Postavlja se pitanje što kapitalistička ekonomska regionalna integracija i ne samo ona, predstavlja u odnosu na svjetsko tržište. Naime, integracija znači spajanje pojedinih nacionalnih ekonomija u jedinstvenu cjelinu, posebno spajanje tržišta u jedinstveno, integrirano tržište. Premda integracija pojedinih nacionalnih ekonomija u jedinstveno privredno područje čini zakoniti proces razvoja proizvodnih snaga, pred ekonomsku nauku se postavlja zadatak da istražuje svaki konkretni oblik integracije u suvremenom svijetu. Ovdje ćemo se, međutim prvenstveno ograničiti na kapitalističku ekonomsku regionalnu integraciju. Pod njom podrazumjevamo sve oblike ekonomskih integracionih procesa i pokreta. Kako je integracija zahvatila razvijene kapitalističke zemlje, s izuzetkom nekih pokušaja integracije u Latinskoj Americi i Africi, to se pitanje postavlja kao problem kakav odnos će takva ekonomska grupacija zauzeti prema svjetskom tržištu u cjelini. Da li integracija sačinjava određeni vid dezintegracije svjetske privrede, koja je po nekim bila postignuta pred Prvi svjetski rat.²² Kapitalistička ekonomska integracija je prije svega plod raspadanja svjetskog sistema kapitalizma, odnosno raspadanja svjetskog tržišta kapitalizma. Treba napomenuti da je važna karakteristika integracije težnja ka ekskluzivnosti, što bi nas navelo na pomisao da se radi o procesu dezintegracije svjetskog tržišta, ali mislimo da je dezintegracija svjetskog tržišta uvjetovala proces integracije, a ne obrnuto. Integracija je nastala u onom historijskom momentu kada je došlo do sloma kapitalističkog svjetskog tržišta, kada su otkazale osnovne poluge djelovanja svjetskog kapitalizma. Kako integracija razvijenih kapitalističkih zemalja predstavlja pokušaj stvaranja takve nove organizacije tržišta,²³ koja bi imala nositi određene elemente jedinstva, u tome smislu mi bismo mogli postaviti pitanje njezinog odnosa prema svjetskom tržištu. Ali obzirom da to pitanje nije toliko interesantno sa stajališta odnosa kapitalističke ekonomske integracije prema ostalim razvijenim zemljama,²⁴ to se naše pitanje u stvari iscrpljuje na problemu odnosa

²² Takvo stajalište, čini nam se kritikuje profesor Myrdal u svojoj knjizi »Une économie internationale«, Paris, 1958, kada kaže da je ta integracija u stvari značila ostavljanje po strani ogromnog dijela teritorija obojenih itd. naroda. Međutim njegova primjedba je samo djelomično tačna. Tačna je ako se radi o jednom višem obliku integracije, koji će biti postignut u budućnosti Kapitalizam je, u »vrtlog« svjetske privrede uvukao gotovo sve zemlje, ali na određeni specifični kapitalistički način.

²³ U izvjesnom smislu ona sačinjava i novu organizaciju proizvodnje koja je neophodna na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga.

²⁴ Ovo pitanje je bilo predmetom jednog našeg drugog rada. Naime, poznato je, kako smo već naveli, da se kapitalizam razvija neravnomjerno. U tome je sadržaj problema suprotnosti među pojedinim kapitalističkim razvijenim zemljama. Ali te suprotnosti su često baš uzrokovane borbom za dominaciju i utjecaj u zemljama u razvoju. (Vidjeti našu studiju objavljenu u »Naše teme« No 1/1968., Zagreb.

prema zemljama u razvoju.²⁵ Značaj koji razvijene zemlje imaju u svjetskoj ekonomiji ogroman je. Mnogi ističu disproporcije u ekonomskom razvoju svijeta.²⁶ Ovaj problem je poznat²⁷ i danas se sve više postavlja pitanje likvidacije, odnosno ublažavanja ovih disproporcija. U tome procesu koji bez dvojbe stoji pred čovječanstvom, u procesu koji je već započeo, u prvom redu razvojem socijalističkih zemalja, koje su i same, izuzev nekoliko izuzetaka, bile nerazvijene, te s ubrzanim razvojem zemalja u razvoju, koje već postižu uvećane stope rasta,²⁸ posebno mjesto treba pripadati razvijenim zemljama, koje vrše najjači utjecaj na svjetsko tržište i zemlje u njemu.

Razvijene zemlje samom svojom ekonomskom snagom izuzetna utječu na svjetsko tržište. Do sada se taj utjecaj ispoljavao preko mehanizma tržišta na kojem su djelovali zakoni kapitalističke ekonomike i koji je doveo do polarizacije dohotka među pojedinim grupama zemalja. Zatim razvijene zemlje utječu na svjetsko tržište svojom vanjskom trgovinom, uvozom i izvozom, koji stalno raste. Danas udio svjetskog uvoza u razvijene zemlje iznosi 64%, slično i udio svjetskog izvoza iz razvijenih zemalja. Struktura njihovog uvoza i izvoza je takva da od njihove vanjske trgovine u velikoj mjeri zavisi ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih zemalja. Preko 51% uvoza razvijenih zemalja otpada na one proizvode koje uglavnom proizvode nedovoljno razvijene zemlje (hrana, poljoprivredne sirovine i rude, te gorivo).

štem- Ono im omogućava realizaciju njihovih proizvoda, kao i nabavu neophodnih sirovina za njihovu industriju, te agrarnih proiz-

²⁵ U ovoj studiji upotrebljavamo različite izraze koji bi trebali simbolizirati »zemlje u razvoju«. No, ne bi se željeli upuštati u objašnjenje termina koji se danas upotrebljavaju, ali smo mišljenja da je svejedno da li upotrebljavamo termin »nerazvijene zemlje«, »nedovoljno razvijene zemlje« ili »zemlje u razvoju«. Druge termine, koji se mogu još tu i tamo sresti, ne bismo mogli prihvatiti.

²⁶ Vidjeti, Myrdal, op. cit. zatim, Zbornik radova u redakciji prof. Pierre Monbeig-a, *Amerique Latine-Europe*, Paris, 1964, objavljeno u publikaciji »Tiers monde« No 19, 1964. g. zatim u Zborniku radova »Ou va L'Amedijelovima svijeta, ne računajući socijalističke zemlje imalo je 65% vrijednosti svjetske proizvodnje. U isto vrijeme 45% svjetskog stanovništva koje nastanjuje nerazvijene dijelove svijeta imalo je svega 13,8% vrijednosti svjetske proizvodnje. Slični odnosi su i u ostalim kategorijama društvene proizvodnje, kao npr. investicije po glavi stanovnika, potrošnja, vanjska trgovina i slično.

²⁸ Premda se stoljećima stopa rasta nerazvijenih zemalja kretala na nivou demografskog prirasta, ona je u zadnje vrijeme počela rasti u pojedinim zemljama. To su mahom one zemlje koje su se gotovo potpuno oslobodile strane dominacije, kao npr. UAR, Alžir, te neke zemlje koje uslijed drugih razloga postižu visoku stopu rasta, kao što su Venezuela, Brazil, Filipini i sl. Međutim, moramo napomenuti da još uvijek veliki broj nerazvijenih zemalja ne postiže stopu rasta veću od 5% što se smatra za nedovoljno. (Vidjeti, Mesarić, Uvjeti i metodi razvoja nerazvijenih zemalja, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Zagreb, str. 341—444.)

voda za prehranu njihovog stanovništva. Prema tome razvijene zemlje se na svjetskom tržištu susreću u dvostrukoj ulozi. One utječu na zemlje u razvoju preko svjetskog tržišta, ali i njihov vlastiti razvoj sve više zavisi od nivoa razvoja zemalja u razvoju. Ovisnost razvijenih zemalja o svjetskom tržištu vidi se i po učešću njihove vanjske trgovine u ukupnom društvenom bruto proizvodu. U nekim zemljama kao što su npr. Holandija, Belgija, Danska, učešće vanjske trgovine u njihovom bruto proizvodu iznosi i preko 40%.

Za zemlje u razvoju svjetsko tržište isto tako ima veliki značaj. Ove zemlje su oduvijek bile veoma ovisne o vanjskoj trgovini i svjetskom tržištu. Ali treba razlikovati ovisnost nerazvijenih zemalja o svjetskom tržištu od ovisnosti razvijenih zemalja. Ovisnost nerazvijenih zemalja o svjetskom tržištu nije rezultirala iz visokog stupnja razvijenosti ovih zemalja, kao što je slučaj s razvijenim zemljama. Obrnuto, ona je rezultat njihove ekonomske nerazvijenosti, osakaćenosti njihove nacionalne ekonomije. Ove zemlje su međutim značajno doprinijele razvoju razvijenih zemalja. Jer, 30,7% svjetskog izvora hrane dolazi iz tih zemalja, 27,9% poljoprivrednih sirovina i ruda, 28% svjetske energetike. Danas se postavlja pred međunarodnu zajednicu zadatak ispravljanja tih nepravdi. Međutim, danas se još ne može govoriti o tome da dolazi do ispravljanja tih nepravdi. Razvijanje ekonomske integracije među razvijenim kapitalističkim zemljama sve više dovodi do interpenetracije njihovih tržišta, što je isto tako slučaj i s nekim socijalističkim zemljama udruženim u SEV. Obseg trgovine u okviru SEV-a uvećao se od 1958. do 1962., za 60%, a kod zemalja EEZ za 97%. Normalno je da se njihova razmjena sa zemljama u razvoju relativno smanjila. To se može npr. pratiti na vanjskoj trgovini Belgije i Luksemburga. Učešće zemalja EEZ u uvozu Belgije i Luksemburga iznosio je 1958. godine 46,6% a u 1965. godini 54,5%. Taj razvoj pokazuje slijedeća tabela.

Zemlje u razvoju općenito zaostaju u svjetskom izvozu, tako da je njihov udio u svjetskom izvozu opao s 26,8% u 1953/54. g. na 19,3% u 1965/66. g.

4. Zaključak

Iz izloženog se daje zaključiti da svjetsko tržište, kao podloga svjetske ekonomije nije razbijeno, niti može biti razbijeno. Razbijeno je samo svjetsko tržište kapitalizma na čijim ruševinama niče novo svjetsko tržište, koje će imati drugačiji mehanizam djelovanja.

Jedinstvo svjetske ekonomije, čija poluga je u sadašnjoj etapi razvoja proizvodnje — robne proizvodnje — svjetsko tržište, danas je očiglednije nego ikada do sada.

S našeg stanovišta novo svjetsko tržište je interesantno zbog toga što će ono biti izraz nove međunarodne podjele rada, koja

se razvija kao dijalektička negacija sadašnje kapitalističke međunarodne podjele rada. Nova međunarodna podjela rada je izraz suvremenog razvoja proizvodnih snaga.²⁹ To je imperativ našeg vremena. Nova će međunarodna podjela rada nositi nove elemente u međunarodnim ekonomskim odnosima koji se bitno razlikuju od dosadašnjih kapitalističkih odnosa. To su elementi ravnopravnosti, pomoći kroz međunarodnu trgovinu, kredite, druge oblike pomoći, kroz rješavanje pojedinih specifičnih problema nerazvijenih zemalja, kao što je problem kadrova itd. Na taj način nerazvijene zemlje će biti u mogućnosti da se na jedan drugi bitno kvalitetniji način uključe u međunarodnu podjelu rada.

Daleko smo od iluzija da bi smatrali da su takvi odnosi već bilo gdje izgrađeni. Čak i u teoriji socijalističkih zemalja nije postignuta suglasnost o tome kakvi moraju biti odnosi sa zemljama u razvoju i kako treba tretirati ove zemlje.³⁰ Elementi eksploatacije na svjetskom tržištu su stalno prisutni i oni neće moći biti likvidirani dok god postoji kapitalizam, čak dok postoji robna proizvodnja. Ali važno je da ovi elementi ustupaju pred napredovanjem novih odnosa na svjetskom tržištu. Zato ne treba bježati s jedinstvenog svjetskog tržišta,³¹ već kroz razvoj produktivnosti rada raditi na likvidaciji osnove za postojanje eksploatacije na njemu. Ono što je posebno značajno i što zahtijeva stalno proučavanje jeste pojava neokolonijalizma, koji znači zadržavanje u

²⁹ Danas je gotovo opće prihvaćeno službeno stajalište o potrebi pomaganja razvoja nedovoljno razvijenih zemalja, u prvom redu kroz promjene na svjetskom tržištu. Takav duh je prevladavao na Konferencijama OUN o trgovini i razvoju u Ženevi i New Delhiju. Ali naravno potrebno je sistematski proučavanje raznih vidova »pomoći« koje se odobravaju nerazvijenim zemljama. Pojedine vlade kao francuska npr. s ponosom ističe da je pomoć koju daje nerazvijenim zemljama relativno najveća od svih razvijenih zemalja i da iznosi i preko 2,5% nacionalnog dohotka Francuske. Međutim, kada analiziramo karakter te »pomoći« onda vidimo da ona ima oblik neokolonijalističke politike Francuske, u prvom redu prema bivšim njezinim kolonijama u Africi. (Vidjeti o tome studiju Logovinske, Zona francuskoga franka, »Mirovaja ekonomika i međunarodnie otnošćenia« broj 9/1964, kao i studiju sovjetskog profesora Ljubimova, Francuskij gosudarstveno-monopolističeskij kapitalizm i kolonijalnaja politika, »Mirovaja ekonomika u međunarodnie otnošćenia broj 7/1965, Moskva.)

³⁰ Vidjeti, Dadašev, Marksistskaja političeskaja ekonomija i razvijajušćije strani, »Mirovaja ekonomija i međunarodnie otnošćenia« broj 2/1965, zatim dr Tjagunenکو, Socijalističeskije doktrini obščestvenogo razvitija osvobodivšijsja stran, »Mirovaja ekonomija i međunarodnie otnošćenia« broj 8/1965, te Kronrod, K voprosu o logike političeskaj ekonomiji socijalizma, »Voprosi ekonomiki« broj 7/1965. Detaljni pregled i kritički osvrt na ova stajališta vidi u našem radu »Nerazvijene zemlje, svjetsko tržište i politička ekonomija socijalizma«, Naše teme, No 5/1966, Zagreb.

³¹ To je po našem mišljenju učinio Staljin svojom teorijom o raspadanju svjetskog tržišta na dva paralelna svjetska tržišta: kapitalističko i socijalističko.

suštini starih oblika djelovanja svjetskog tržišta.³² U tome kontekstu se može postaviti i pitanje u kojoj mjeri kapitalistička integracija znači održavanje neokolonijalističkih odnosa.³³ U rasvjetljavanju ovog problema bilo bi potrebno detaljnije analizirati svjetsku trgovinu, izvoz kapitala i ostale elemente svjetskog tržišta.

³² J. Stanovnik u svojoj studiji »Neokolonijalizam kao ekspanzionistička tendencija državnog kapitalizma«, »Naše teme« 3/1962, smatra da je država glavni nosilac pojave neokolonijalizma. On smatra da su danas glavni oblici eksploatacije na svjetskom tržištu izvoz kapitala, eksploatacija kroz međunarodnu trgovinu, eksploatacija kroz međunarodne valutne odnose i kroz integraciju kretanja i carinsku zaštitu.

³³ U sovjetskoj ekonomskoj literaturi ima mnogo mišljenja da integracija predstavlja »kolektivni neokolonijalizam«, imajući u vidu instituciju tzv. pridruženih zemalja Afrike EEZ-i.